

การจัดการองค์การสงฆ์เพื่อส่งเสริมความมั่นคง
ของพระพุทธศาสนาในปัจจุบัน

The Sangh Organizational Management for Buddhist Security
Supporting In the Present time

พระราชธรรมสารสุธี, พระมหาขุนทอง เขมสิริ^๑,
สุทัศน์ ประทุมแก้ว และ ศรศักดิ์ อินทะกันท์^๒

Phrarajdhammasarasuthi, Phramahakhunthong khemasiri,
Suthat Prathumkeaw and Sorsak Inthakan

บทคัดย่อ

บทความเรื่องนี้ได้กล่าวถึงการจัดการองค์การสงฆ์เพื่อส่งเสริมความมั่นคงของพระพุทธศาสนา หากองค์กรต่าง ๆ ปฏิบัติตามหลักการจัดการตามทฤษฎี ๕M เพื่อมุ่งสู่เป้าหมายความสำเร็จ การจัดการองค์การสงฆ์จะเป็นไปในทิศทางที่ดีตามหลักการ ๕M คือ (๑) M ตัวที่ ๑ คือ คน/บุคลากรสงฆ์ (๒) M ตัวที่ ๒ คือ “เงิน/งบประมาณ” (๓) M ตัวที่ ๓ คือ วัสดุ อุปกรณ์ (๔) M ตัวที่ ๔ คือ การบริหารจัดการองค์การสงฆ์ และ (๕) M ตัวที่ ๕ : หลักคุณธรรม ๕M ที่กล่าวมานี้ สามารถเชื่อมโยงเข้ากับการบริหารงานของมหาเถรสมาคม ดังนี้คือ (๑) ด้านการปกครอง (๒) ด้านการศึกษา (๓) ด้านการเผยแผ่ (๔) ด้านการศึกษาสงเคราะห์ (๕) ด้านการสาธารณูปการ และ (๖) ด้านการสาธารณสงเคราะห์ จะเห็นได้ว่าสภาพการจัดการองค์การสงฆ์ในปัจจุบัน มีบริบทต่างกัน ในการจัดการองค์การสงฆ์ คือ (๑) ด้านระบบ (๒) ด้านผู้นำ (๓) ด้านบุคลากร (๔) ด้านงบประมาณ (๕) ด้านเทคโนโลยี

^๑ วิทยาลัยสงฆ์ศรีสะเกษ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

^๒ ๑๐๑/๑ หมู่ ๑ ต.เหมืองง่า อ.เมืองลำพูน จ.ลำพูน

๒๘ วารสารบัณฑิตศึกษาปริทรรศน์ มจร วิทยาเขตแพร่ ปีที่ ๓ ฉบับที่ ๒ (กรกฎาคม-ธันวาคม ๒๕๖๐)

(๖) ด้านสภาพแวดล้อม และ (๗) ด้านความสัมพันธ์กับชุมชน สิ่งเหล่านี้จะเป็นตัวผลักดันให้การบริหารจัดการองค์กรสงฆ์สำเร็จลุล่วงและมีประสิทธิภาพได้เป็นอย่างดี

คำสำคัญ: การจัดการองค์กรสงฆ์, ความมั่นคง, พระพุทธศาสนา

Abstract

This article discusses the organization management committee to promote the stability of the Buddhist if organizations comply with the management theory is the 5 M to focus on the success of the organization management committee is in the direction of the good principles 5 M is (1) M 1 is the man / personnel committee (2) M 2 is "money/budget" (3) M 3 is the material device (4) M 4 is the enterprise management committee and (5) M 5: Integrity 5 M, this can be linked to the management of the great Buddhist Association as follows: (1) the administrative. (2) The religious studies, (3) the missionary. (4) the study of the government housing bank. (5) The slum dwellers is elaborated. (6) The public welfare will see that the condition of the organization management committee in the current context are different in the management of the fourth is a priest is (1), the system (2), the leading, (3), the personnel. (4) The Budget, (5), the technology (6), the environment and (7) the relationship with the community. These will be the drive for the management of the fourth is a priest work done and have the performance.

Keywords: Management of sangha organizations, stability, Buddhism

บทนำ

พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่สังคมไทยส่วนใหญ่นับถือ และสืบทอดกันมาช้านาน ดังนั้น พระพุทธศาสนาจึงมีบทบาทสำคัญของวิถีชีวิตของคนไทย พระพุทธศาสนาจึงมีความสำคัญในด้าน ต่าง ๆ คือ (๑) ด้านการศึกษา ในอดีตที่ผ่านมาวัดเป็นศูนย์กลางของชุมชน ในด้านการศึกษา พระสงฆ์เป็นผู้อบรมสั่งสอนจัดการศึกษาเล่าเรียน (๒) ด้านสังคม พระพุทธศาสนามุ่งเน้นความสำคัญในเรื่องการสร้างสันติสุขภายในของแต่ละคน และเมื่อแต่ละคนมีความสุขแล้วก็จะส่งผลต่อสังคมที่มีสันติสุขไปด้วย (๓) ด้านศิลปกรรม พุทธสถานตั้งแต่ในอดีตจนถึงปัจจุบัน มีการก่อสร้างขึ้นมาด้วยจิตศรัทธาต่อพระพุทธศาสนาของพุทธศาสนิกชน จึงก่อให้เกิดความประณีต งดงาม แสดงถึงความเป็นศิลปะอย่างสูงส่ง และแสดงถึงความรุ่งเรืองของพระพุทธศาสนาในแต่ละยุคสมัย การจัดการองค์กรสงฆ์ไทยในปัจจุบัน นอกจากจะใช้พระธรรมวินัยเป็นหลักในการปกครองแล้ว ยังใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๕๐๕ และพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ (ฉบับที่ ๒) พ.ศ. ๒๕๓๕^๑ มาเป็นเครื่องมือในการปกครองด้วย โดยเนื้อหาสำคัญของพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ มีทั้งหมด ๔๖ มาตรา แบ่งเป็น ๘ หมวด มีสาระสำคัญ คือ การมอบอำนาจในการบริหารและการปกครองคณะสงฆ์ไว้กับมหาเถรสมาคมที่เป็นองค์กรสูงสุด ให้เป็นองค์กรที่มีหน้าที่ในการบริหารจัดการคณะสงฆ์ทั้งหมด การปกครองคณะสงฆ์ไทยนับจากอดีตถึงปัจจุบัน เป็นลักษณะของการปกครองที่อนุวัติตามการปกครองของฝ่ายอาณาจักรเสียเป็นส่วนมาก การเปลี่ยนแปลงแต่ละครั้งมักจะเป็นการเปลี่ยนแปลงจากภายนอก ส่งผลให้รูปลักษณะการปกครองคณะสงฆ์มีความสัมพันธ์กับการปกครองของฝ่ายอาณาจักรอย่างมีนัยที่สำคัญ เพราะเป็นการปกครองที่เอื้อประโยชน์ต่อกันทั้งสองฝ่าย แต่ในปัจจุบันที่การปกครองของฝ่ายอาณาจักร มีการเปลี่ยนแปลงจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นระบอบประชาธิปไตยแบบไทย ๆ ทำให้การปกครองสงฆ์ได้รับผลกระทบ ท่ามกลางการพัฒนาทางการเมืองของฝ่ายอาณาจักรนี้ คณะสงฆ์พยายามที่จะปรับตัวให้เข้ากับสถานการณ์ปัจจุบันให้ได้มากที่สุด แต่ในความเป็นจริงวัดและพระภิกษุสงฆ์กำลังสูญเสียบทบาทไปจากสังคมมากขึ้น โดยเฉพาะในสังคมเมือง และลักษณะปรากฏการณ์นี้กำลังขยาย

^๑ พระเทพเวที (ประจบ ธมฺมเสฏฺฐโณ), พระราชบัญญัติคณะสงฆ์และกฎหมายมหาเถรสมาคม, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๑), หน้า ๑๑๑-๑๒๗.

ไปสู่สังคมชนบท จนอาจกล่าวได้ว่าในปัจจุบันวัดและพระภิกษุสงฆ์ไม่สามารถรักษาบทบาทเดิมของตนเองในสังคมได้^๔ เมื่อไม่สามารถรักษาบทบาทของตนเองได้ในสังคมได้ จึงถูกมองจากสังคมว่าเป็นองค์กรที่มีความล้าหลังไม่มีการปรับตัวให้เข้ากับสภาพการณ์ต่าง ๆ ของสังคมที่มีความเปลี่ยนแปลงไปตามกาลสมัย ซึ่งการที่ไม่ทำการปรับปรุงหรือทำการเปลี่ยนแปลงตามสังคมนี้นำให้องค์กรคณะสงฆ์ถูกสังคมมองว่าเป็นองค์กรที่มีปัญหาในการบริหารการจัดการมากที่สุด ในสังคม เพราะเมื่อเกิดมีปัญหาค้นในองค์กรคณะสงฆ์ก็ไม่สามารถจัดการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นได้อย่างที่สมควรจะเป็น เช่น การแก้ไขปัญหาในกรณีสำนักสันตติโศก หรือในการดำเนินการแก้ปัญหากรณีวัดพระธรรมกาย^๕ เป็นต้น

ดังนั้น ผู้วิจัยจึงเห็นว่าการนำหลักการจัดการองค์กรสงฆ์ มาปรับใช้ จะสามารถส่งเสริมความมั่นคงของพระพุทธศาสนาในปัจจุบันได้อย่างมีคุณภาพ

การจัดการองค์กรสงฆ์ในสถานการณ์ปัจจุบัน

ในปัจจุบันปัญหาพระพุทธศาสนาเริ่มแผ่กว้างเข้าสู่สังคมอย่างรุนแรง ทุกปัญหาล้วนมีความเกี่ยวพันหรือเกี่ยวข้องกัน การจะบอกว่าปัญหาอยู่ตรงไหน ใครต้องรับผิดชอบย่อมเป็นการยาก แต่เพื่อความเข้าใจที่ง่ายขึ้น ผู้ศึกษามองปัญหาพระพุทธศาสนาออกเป็นระดับตามความสำคัญ ดังนี้ ๑. ปัญหาระดับศาสนา ๒. ปัญหาระดับหลักพระธรรมวินัย ๓. ปัญหาระดับองค์กรปกครองกำกับดูแล และเครื่องมือที่ใช้ในการปกครอง ๔. ปัญหาระดับองค์กรสงฆ์ ๕. ปัญหาระดับบุคคล (พระภิกษุ, สามเณร, พุทธศาสนิกชน) จากปัญหาที่กล่าวมานี้ ผู้ศึกษาขอหยิบเอาประเด็นปัญหาบ้างประการมากล่าว คือ ประเด็นปัญหาระดับองค์กรสงฆ์ เช่น กรณีของวัดพระธรรมกาย ดังมีเรื่องราวและเหตุการณ์เกิดขึ้นมากมายในปัจจุบัน ผู้ศึกษาเห็นว่าปัญหาวัดพระธรรมกาย ไม่ได้เกิดจากความอิจฉาริษยาจากกลุ่มบุคคลใดกลุ่มบุคคลหนึ่ง ดังที่วัดพระธรรมกายยกมากล่าวอ้างเสมอว่ามีขบวนการล้มพุทธที่ทำกันเป็นระบบ หากแต่ปัญหาของวัดพระธรรมกายเกิดจากมิชฌาธิฐิของพระและฆราวาสที่เกาะกลุ่มกันเป็นกลุ่มอยู่ในวัด จนเป็น

^๔ พระมหาประยูร ปรยุตโต, “บทบาทของพระสงฆ์ในสังคมไทยปัจจุบัน”, ในบันทึกการสัมมนาเรื่องพระพุทธศาสนาในสังคมไทยปัจจุบัน, (พระนคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ศิวพร, ๒๕๑๓), หน้า ๗.

^๕ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปรยุตโต), *กรณีธรรมกาย*, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒).

เหตุให้ประพจน์วิปริตจากพระธรรมวินัย และทำพระธรรมวินัยให้วิปลาส ตลอดจนถึงการระดมทุนในรูปแบบต่างๆ และทำธุรกิจอีกหลายด้าน

กรณีตัวอย่าง ปัญหาของ “วัดพระธรรมกาย” ส่วนที่กระทบต่อพระธรรมวินัย วัดพระธรรมกายเผยแพร่คำสอนคลาดเคลื่อนไปจากหลักพระพุทธศาสนาหลายประการ^๖ เช่น (๑) สอนว่านิพพานเป็นอัตตา (๒) สอนเรื่องธรรมกายอย่างเป็นภาพนิมิต และให้มีธรรมกายที่เป็นตัวตนเป็นอัตตาของพระพุทธเจ้ามากมายหลายพระองค์ ไปรวมกันอยู่ในอายตตนิพพาน (๓) สอนเรื่องอายตตนิพพาน ที่ปรุ้งถ้อยคำขึ้นมาเองใหม่ ให้เป็นดินแดนที่จะเข้าสู่สมาธิไปเฝ้าพระพุทธเจ้าได้ ถึงกับมีพิธีถวายข้าวพระ ที่จะนำข้าวบูชาไปถวายแด่พระพุทธเจ้าในอายตตนิพพานนั้น

การเขียนเช่นนี้ถือได้ว่าถึงขั้นจ้วงจาบพระธรรมวินัย ซึ่งเป็นเรื่องสำคัญมาก และเป็นเอกสารซึ่งจะคงอยู่ยาวนาน อาจก่อผลกว้างไกล เพื่อสร้างความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้อง คำสอนเหล่านี้ ทางวัดพระธรรมกายสอนขึ้นใหม่ ผิดเพี้ยนออกไปจากธรรมวินัยของพระพุทธเจ้า แต่แทนที่จะให้รู้กันตามตรงว่าเป็นหลักคำสอนและการปฏิบัติของครูอาจารย์ ทางวัดพระธรรมกายกลับพยายามนำเอา คำสอนใหม่ของตนเข้ามาสับสนปะปนหรือจะแทนที่หลักคำสอนเดิมที่แท้ของพระพุทธศาสนา ยิ่งไปกว่านั้น เพื่อให้สำเร็จวัตถุประสงค์ข้างต้น วัดพระธรรมกายยังได้เผยแพร่เอกสารที่จ้วงจาบพระธรรมวินัย ชักจูงให้คนเข้าใจผิด สับสน หรือแม้แต่ลบหลู่พระไตรปิฎกบาลี ที่เป็นหลักของพระพุทธศาสนาเถรวาท เช่น

- ให้เข้าใจว่าพระไตรปิฎกบาลี บันทึกคำสอนไว้ตกหล่น หรือมีฐานะเป็นเพียงความคิดเห็นอย่างหนึ่ง เชื่อถือหรือใช้เป็นมาตรฐานไม่ได้
- ให้นำเอาพระไตรปิฎกฉบับอื่นๆ เช่น พระไตรปิฎกภาษาจีน และคำสอนอื่นๆ ภายนอก มาร่วมวินิจฉัยพระพุทธศาสนาเถรวาท
- ให้เข้าใจไขว่ไขว่ไปว่าหลักการของพระพุทธศาสนาเป็นเรื่องอภิปรายขึ้นต่อการศึกษา และความคิดเห็น ตลอดจนการถกเถียงทางวิชาการ

^๖ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **กรณีธรรมกาย**, หน้า ๑-๒.

– อ่างนักวิชาการต่างประเทศ และการปฏิบัติของตน ดังว่าจะใช้วินิจฉัยหลักพระพุทธานุศาสนานี้ได้

ในส่วนของ “สุรพศ ทวีศักดิ์” นักวิชาการด้านพุทธศาสนา เป็นอีกคนหนึ่งที่ได้เฝ้ามองความเป็นไปเป็นมาของวัดพระธรรมกายอยู่ตลอดเวลา ท่ามกลางความซับซ้อนอ่อนแอของปมความขัดแย้ง ตั้งแต่เรื่องอาบัติปาราชิกของพระธัมมชโยที่ถูกรื้อฟื้นขึ้นมาอีกครั้ง ตามหลักของระบอบประชาธิปไตยสมัยใหม่ รัฐไม่มีอำนาจเข้าไปจัดการเรื่องการสอนของพระภิกษุสงฆ์ว่าจะประพฤติผิดหรือถูกพระธรรมวินัยอย่างไร ซึ่งจะใช้อำนาจรัฐไปจัดการไม่ได้ หน้าที่ของรัฐประชาธิปไตยสมัยใหม่มีเพียงรักษาเสรีภาพ ความเสมอภาคทางศาสนาเท่านั้น^๗

ปัญหาทั้งหมดนั้น ล้วนมีความสำคัญและจะต้องแก้ไขด้วยวิธีที่เหมาะสมให้ถูกต้องแต่ละอย่าง แต่เมื่อพิจารณาในแง่ของการเข้าใจง่ายๆ ว่า การทำพระธรรมวินัยให้วิปริต ซึ่งร้ายแรงยิ่งกว่าการประพฤติวิปริตจากพระธรรมวินัยดำรงรักษาพระศาสนา ปัญหาสำคัญที่สุดก็คือ ปัญหาเกี่ยวกับพระธรรมวินัย ซึ่งกระทบถึงหลักการของพระพุทธศาสนา พูดให้เข้าใจง่าย ๆ ก็คือ การทำพระธรรมวินัยให้วิปริต ซึ่งร้ายแรงยิ่งกว่าการประพฤติวิปริตจากพระธรรมวินัย^๘

การจัดการองค์กรสงฆ์เพื่อการส่งเสริมความมั่นคงของพระพุทธศาสนาในปัจจุบัน

คำว่า “ความมั่นคง” หมายถึง การมีเสถียรภาพ มีความสมดุล มีความยั่งยืนและยืนยาว โดย “ความมั่นคง” นั้น ไม่ว่าจะเป็นคนรวยหรือคนจน คนชั้นสูง คนชั้นกลางหรือคนชั้นล่าง คนไทย หรือต่างชาติ คนในประเทศเกษตรกรรมหรือประเทศอุตสาหกรรม และอื่นๆ จะเกี่ยวข้องกับหลักพื้นฐานสำคัญของชีวิตมนุษย์โดยทั่วไป ๕ ประการ กล่าวคือ (๑) ความมั่นคงด้านสุขภาพ (๒) ความมั่นคงด้านเศรษฐกิจ (๓) ความมั่นคงด้านสังคม (๔) ความมั่นคงทางการเมืองการปกครอง (๕) ความมั่นคงทางทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม^๙ ในขณะที่มนุษย์พา

^๗ สุรพศ ทวีศักดิ์, “วิพากษ์ “ปรากฏการณ์โค่นธรรมกาย” สุรพศ ทวีศักดิ์”, โพสต์ทูเดย์, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : [http://www.posttoday.com/analysis/interview/๔๓๖๒๓๖, \[๓๐ มีนาคม ๒๕๖๐\].](http://www.posttoday.com/analysis/interview/๔๓๖๒๓๖, [๓๐ มีนาคม ๒๕๖๐].)

^๘ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), *กรณีธรรมกาย*, หน้า ๔-๕.

^๙ ไพบูลย์ วัฒนศิริธรรม, *มติชน*, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : [http://www.thaingo.org/story/book_๐๑๓.htm, \[๓ มีนาคม ๒๕๕๙\].](http://www.thaingo.org/story/book_๐๑๓.htm, [๓ มีนาคม ๒๕๕๙].)

กันแสวงหาความมั่นคงนั้น สิ่งที่มีกฎมองข้ามไปก็คือ ความมั่นคงของจิตใจ แม้จะมีเงินมากมายมหาศาล แต่ถ้าจิตใจเต็มไปด้วยความวิตกกังวล หวาดกลัว รุ่มร้อน รู้สึกพร่อง ไม่รู้จักพอ ขาดความสุขสงบเย็น ก็ยากที่จะรู้สึกว่าคุณชีวิตมีความมั่นคง ดังนั้น ระหว่างความมั่นคงกับความสุข แล้วคุณจะเลือกอะไร แน่แน่นอนว่า หลายคนเลือกที่จะเป็นคนมี "ความสุข" มากกว่าเป็นคนที่มี "ความมั่นคง" เพราะการมีทรัพย์สิน มีความเป็นอยู่ที่ดี ไม่ได้หมายความว่ามนุษย์จะมีความสุขไปกับมัน แต่ความสุขมันมีมากกว่านั้น คือ การเป็นมนุษย์ที่มีความเห็นถูกต้องหรือความเห็นตรง หมายถึง “ทิวทัศน์ที่ดำเนินไปตรง” นั่นเอง

การส่งเสริมพระพุทธศาสนาเพื่อความมั่นคงของประเทศ ขึ้นอยู่กับการพัฒนาคุณภาพชีวิตสิ่งนี้เป็นประเด็นที่สลับซับซ้อน ทั้งนี้เพราะคุณภาพชีวิตเป็นเรื่องของความพึงพอใจ อันเกิดจากการได้รับตอบสนองความต้องการทางจิตใจและสังคมทั้งในระดับจุลภาคและมหภาค และยังเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องความสามารถของสังคมในการตอบสนองความต้องการขั้นพื้นฐานของสมาชิกในสังคมด้วยเช่นกัน สภาพการดำรงชีวิตที่บุคคลแต่ละคนจะดำรงชีวิตอยู่ในสังคมหนึ่งๆ ได้ โดยมีความสุขทางร่างกายและจิตใจ ได้รับการตอบสนองความต้องการ ทำให้มีการกินดีอยู่ดีเหมาะสมตามสภาพแวดล้อม^{๑๐} การดำรงชีวิตอยู่ด้วยการมีสุขภาวะที่สมบูรณ์และมีความมั่นคงซึ่งครอบคลุมถึงด้านต่างๆ อันได้แก่ สุขภาวะทางกาย สุขภาวะทางอารมณ์ สุขภาวะทางจิตวิญญาณ^{๑๑} และหมายถึงคุณภาพชีวิตโดยทั่วไป มีองค์ประกอบที่มีผลต่อชีวิตและความเป็นอยู่ที่ดีของบุคคลหนึ่ง โดยเป็นองค์ประกอบที่สัมพันธ์กับการดำรงชีวิตอยู่ในสังคมชุมชน และครอบครัว รวมถึงชีวิตการทำงาน^{๑๒}

^{๑๐} สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล, เอกสารรายงานการศึกษาโครงการพัฒนาระบบเงินเดือน ค่าตอบแทน สิ่งจูงใจ และคุณภาพชีวิตข้าราชการ : การศึกษาเพื่อพัฒนาเกณฑ์มาตรฐานตัวชี้วัดคุณภาพชีวิตข้าราชการเสนอต่อสำนักงาน ก.พ., (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๕๓), หน้า ๑.

^{๑๑} สถาบันเสริมสร้างขีดความสามารถมนุษย์สภาอุตสาหกรรมแห่งประเทศไทย, มาตรฐานระบบบริหารจัดการคุณภาพชีวิตการทำงาน, (สมุทรสาคร : สำนักพิมพ์ก๊อตเนส, ๒๕๕๒), หน้า ๑.

^{๑๒} สำนักงานคณะกรรมการข้าราชการพลเรือน, คู่มือจัดโครงการ/กิจกรรมเพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตของข้าราชการ, (นนทบุรี : บริษัท พี.เอ. ลีฟวิ่ง จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๑.

ดังนั้น วิธีการส่งเสริมพระพุทธศาสนาเพื่อความมั่นคงของชาติที่กล่าวไปแล้วทั้งหมด หากเป็นเรื่องที่เป็นประโยชน์และอยู่ในวิสัยที่องค์กรเอกชนดังกล่าวสามารถรับไปดำเนินการได้ และถ้าหากได้มีการดำเนินการดังนั้น ก็ย่อมเป็นบทบาทอันหนึ่งขององค์กรเอกชนนั้น ในการสนับสนุนความมั่นคงของชาติ จุดสำคัญก็คือ การชักชวนและปลุกเร้าให้องค์กรเหล่านั้นได้มองเห็นความสำคัญของความมั่นคงของชาติ อันตรายต่อความมั่นคงของชาติ และหนทางที่องค์กรเหล่านั้นจะสามารถช่วยเหลือได้ ในการส่งเสริมพระพุทธศาสนาเพื่อความมั่นคงของชาติ การทำให้องค์กรเอกชนเหล่านั้นได้รับทราบข่าวสารอันจำเป็นเกี่ยวกับเรื่องเหล่านี้โดยต่อเนื่อง จะเป็นการปลุกสำนึกให้องค์กรดังกล่าวให้ความสนใจต่อบทบาทของตนในการส่งเสริมพระพุทธศาสนาเพื่อความมั่นคงของชาติ ด้วยเหตุนี้ การชักชวนให้องค์กรเหล่านี้ได้มีส่วนร่วม ในกิจกรรมส่งเสริมพระพุทธศาสนาเพื่อความมั่นคงแห่งชาติตลอดเวลา ย่อมเป็นการดี เช่นด้วยการแต่งตั้งให้เป็นกรรมการร่วมในกิจกรรมต่างๆ ให้เข้ามามีบทบาทด้านการเผยแผ่พระพุทธศาสนา เป็นต้น

การจัดการองค์กรสงฆ์ตามหลักการบริหาร ๕ M ในปัจจุบัน

องค์กรสงฆ์หรือวัดเป็นสถานที่สำคัญ และเป็นหน่วยงานปกครองและหน่วยงานดำเนินกิจการคณะสงฆ์ และกิจการพระศาสนาที่สำคัญที่สุด และเป็นรากฐานอันสำคัญยิ่งของคณะสงฆ์และพระพุทธศาสนา เป็นองค์กรหลักในการปกครองคณะสงฆ์ หลักเกณฑ์และวิธีการต่าง ๆ เกี่ยวกับวัด ทรงตราไว้ในพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ทั้งสิ้น เช่นเดียวกับบทบัญญัติว่าด้วยมหาเถรสมาคม ซึ่งเป็นสถาบันหรือองค์กรปกครองคณะสงฆ์สูงสุด วัดมีฐานะเป็นนิติบุคคล คือ บุคคลตามกฎหมาย และตำแหน่งเจ้าอาวาสจึงเป็นตำแหน่งที่มีความสำคัญยิ่ง^{๑๓} และสำหรับการบริหารวัดที่มหาเถรสมาคมกำหนดขึ้นนั้นมี ๖ ประการ ที่ผู้วิจัยได้กล่าวมาแล้วในเบื้องต้น กล่าวคือ การปกครองคณะสงฆ์ การศาสนศึกษา การศึกษาสงเคราะห์ การเผยแผ่พระพุทธศาสนา การสาธารณูปการ และการสาธารณสงเคราะห์^{๑๔}

^{๑๓} พระเทพปริยัติสุธี (วรวิทย์ คงคปโลญ), *การคณะสงฆ์และการศาสนา*, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕), หน้า ๑๖.

^{๑๔} กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, *คู่มือการบริหารศึกษาคณะสงฆ์*, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรมศาสนา, ๒๕๓๘), หน้า ๓๒.

การบริหารงานจัดการวัดที่เหมาะสมดังามในสถานการณ์ปัจจุบันนี้ ควรต้องมีองค์ประกอบสำคัญที่ผู้บริหารจัดการวัดควรคำนึง เพื่อให้การบริหารงานประสบความสำเร็จประกอบไปด้วย

M ตัวที่ ๑ คือ เงิน (money) เนื่องจากเงินเป็นสิ่งสำคัญในการบริการจัดการในกรกระทำอย่างอื่นสำเร็จ

M ตัวที่ ๒ คือ วัสดุดิบ (materials) วัสดุดิบถือเป็นสิ่งสำคัญและเป็นองค์ประกอบในการขับเคลื่อนการทำงานของสิ่งอื่นๆ

M ตัวที่ ๓ คือ เครื่องจักรหรืออุปกรณ์ (machine or equipment) เครื่องจักรหรืออุปกรณ์ เป็นตัวช่วยเสริมแรงและแบ่งเบาภาระการทำงานของบุคลากร และ

M ตัวที่ ๔ คือ บุคลากร หรือคน (man) คนเป็นตัวผลักดันหรือควบคุมการทำงานของสิ่งต่างๆ เช่น บริหารเงินในการลงทุนซื้อวัสดุดิบ หรือเครื่องจักรมาลงทุน เป็นต้น

M ตัวที่ ๕ คือ คุณธรรม คุณธรรมจะเป็นสิ่งหนึ่งที่คอยควบคุมหรือบริหารคนในทำงานอย่างซื่อสัตย์ ขยันขันแข็ง และรักต่ออาชีพของตน

ซึ่งเป็นการพัฒนาการบริหารจัดการกิจการงานของวัดที่มีองค์ประกอบสำคัญ เพื่อพิจารณากำหนดเป้าหมายของการบริหารจัดการองค์กรวัด ว่าจะมีทิศทางหรือแนวทางในการบริหารองค์กรของวัดอย่างไร แต่ต่อมามีการพัฒนากระบวนการบริหารงาน เพื่อรองรับการเปลี่ยนแปลงขององค์กรตามโลกาภิวัตน์ ที่มีการแข่งขันสูง จึงมีการสร้างระบบการบริหารงานที่เน้นคนมากยิ่งขึ้น รวมทั้งปรับปรุงและพัฒนาระบบการบริหารงานสมัยใหม่ เพื่อรองรับการเปลี่ยนแปลงที่หลากหลายขึ้น จึงได้มีแนวความคิดในการบริหารคนหรือทรัพยากรมนุษย์ในองค์กรของตน เพื่อความสำเร็จและบรรลุผลสำเร็จ โดยให้สอดคล้องกับเทคโนโลยีสมัยใหม่หรือนวัตกรรมใหม่ๆ ที่เข้ามาสนับสนุนการบริหารจัดการกิจการงานคณะสงฆ์ เนื่องจากประเทศไทยต้องยอมรับการเปลี่ยนแปลง ซึ่งถือว่าเป็นประเด็นที่สำคัญของสังคมไทย หรือองค์กร ต้องให้ความสนใจ เพราะว่าการบริหารจัดการจะต้องมีปฏิสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม เนื่องจากโลกในอนาคตเป็นโลกที่ทำงานในสิ่งแวดล้อมที่เป็นพลวัตมากขึ้น การแข่งขันจะมีอัตราที่สูงขึ้นและเป็นการเปลี่ยนแปลงในเรื่องของความคาดหวังทางสังคมเพิ่มขึ้น และจะกดดันเรียกร้องในองค์กร มีการปรับตัวเพื่อแสวงหาแนวทางในการบริหารจัดการวัดให้สอดคล้องกับ

การเปลี่ยนแปลงทางสังคม โดยเฉพาะการพยายามให้เกิด “การมีส่วนร่วม (Participation)” มากขึ้น “การให้อำนาจ (Empowerment)” “การเข้าไปเกี่ยวข้อง (Involvement)” “การทำงานเป็นทีม (Teamwork)” ทั้งหมดจะต้องพัฒนา ไปพร้อมๆ กัน โดยผ่านกระบวนการจัดการอย่างมีประสิทธิภาพเพื่อให้เกิดความมั่นใจจากองค์ประกอบสำคัญข้างต้น คือ บุคคล เงิน วัสดุอุปกรณ์ และ การจัดการ^{๑๕} อันเป็นกระบวนการทางการบริหาร

การบริหารตามหลักทฤษฎี ๕M ที่ได้กล่าวมานั้น มีความสอดคล้องกับการบริหารองค์กร กล่าวคือ การบริหาร หมายถึง ศิลปะแห่งการทำงานให้สำเร็จโดยอาศัยคนอื่น ซึ่งนักบริหารมีหน้าที่ในการวางแผนจัดองค์กร อำนาจการ และควบคุมทรัพยากรบุคคลและทรัพยากรอื่นๆ ให้ดำเนินงานไปในทิศทางเดียวกัน เพื่อบรรลุเป้าหมายที่วางไว้ หน้าที่ของนักบริหารที่มีความสอดคล้องกับหลักการบริหาร ๕M คือ (๑) การวางแผน (Planning) (๒) การจัดองค์การ (Organizing) (๓) การแต่งตั้งบุคลากร (Staffing) (๔) การอำนาจการ (Directing) และ (๕) การควบคุม (Controlling) แม้ว่าหน้าที่ของนักบริหารทั้ง ๕ ประการ จะถูกกำหนดโดยวิชาการสมัยใหม่ก็ตาม แต่เมื่อกันทางปฏิบัติแล้ว คนไทยเราก็กบริหารบ้านเมืองแบบนี้มานานแล้ว หน้าที่ของนักบริหารปรากฏชัดเจนในการปฏิบัติขององค์การตั้งแต่สมัยโบราณ^{๑๖} ที่สำคัญผู้บริหารงานที่ดีจะต้องมีวิธีการบริหารงานที่จะทำให้ชนะใจลูกน้อง ธรรมะสำหรับผู้บริหารงาน คือ จะต้องมีความหนักแน่นมั่นคง และสามารถเป็นเสาหลักในการสร้างความเชื่อมั่นให้แก่ลูกน้องได้ มีความสามารถในการแบ่งงานให้ลูกน้องทำตามความชำนาญของแต่ละบุคคลและรู้จักกระจายอำนาจให้แก่ลูกน้องได้ช่วยแบ่งเบาภาระของตนเอง

ดังนั้น การจัดการองค์การที่ดีจึงเป็นการทำงานของบุคคลในองค์การ^{๑๗} ที่สำคัญการบริหารที่ดีนั้นควรกำหนดแนวทาง หรือนโยบาย การสั่งการ การอำนาจการ การสนับสนุน

^{๑๕} สุธี สุทธิสมบุรณ์ และสมาน รังสิโยภุชฎี, **หลักการบริหารเบื้องต้น**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ ก.พ., ๒๕๔๑), หน้า ๑๒.

^{๑๖} พระเมธีธรรมภรณ์ (ประยูร ธรรมจิตโต), **คุณธรรมสำหรับนักบริหาร**, (กรุงเทพฯ : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๙), หน้า ๒-๓.

^{๑๗} พระมหาวิฑูชัย วชิรเมธี, **คนสำราญงานสำเร็จ**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพฯ : บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๐), หน้า ๒๕-๓๒.

และการตรวจสอบ ให้ผู้ปฏิบัติสามารถดำเนินงานให้ได้ตามเป้าหมายที่ต้องการ การจัดการ (Management) หมายถึง กระบวนการประสานกิจกรรมหรืองานต่าง ๆ เข้าด้วยกัน ทั้งที่เป็น ตัวคนและวัตถุให้สามารถประสานเข้าด้วยกัน และสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมภายนอกได้อย่างดี ที่สุด เพื่อทำงานจนบรรลุวัตถุประสงค์ได้อย่างมีประสิทธิภาพ การจัดการเป็นศิลปะในการใช้ บุคคลอื่นร่วมกับปัจจัยในการจัดการ รวมเรียกว่า ทฤษฎีการจัดการ ได้แก่ (๑) บุคลากร (Man) (๒) งบประมาณ (Money) (๓) วัสดุอุปกรณ์ (Material) (๔) การจัดการ (Management) (๕) หลักคุณธรรม (Moral)

สรุป

จากสารัตถะที่กล่าวมา พบว่า ปัจจุบันพระพุทธศาสนาในประเทศไทยกำลังเผชิญกับ วิฤติการณ์ปัญหาหลายประการ ทำให้เกิดผลกระทบในเชิงลบ สาเหตุจากการปฏิบัติตน ความคิด ความเชื่อที่ผิดของพุทธศาสนิกชนในประเทศไทย ตลอดจนการปฏิบัติผิดพระธรรมวินัย ของบรรพชิต การประพฤติปฏิบัติเหล่านี้ทำให้พระพุทธศาสนาเกิดความไม่เข้มแข็งและเกิด ความเสื่อมในระยะเวลาต่อมา ผลที่เกิดขึ้นจากการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในสังคม ศาสนาใน ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงทุกครั้งที่มีกระแสความคิดหรือกระแสความเปลี่ยนแปลงอย่างใหม่ ไหลเข้ามาในสังคม หากเป็นกระแสใหญ่ผลที่เกิดขึ้นกับศาสนาดั้งเดิมนั้นมักจะขึ้น ๔ แบบ คือ (๑) ศาสนานั้นถูกลดบาทบาทลง (๒) ศาสนาดั้งเดิมโอนอ่อนผ่อนตามไปตามสถานการณ์ ใหม่หรือความคิดใหม่ (๓) เกิดการปรับตัวภายในศาสนาเพื่อธำรงคุณค่าเดิมเอาไว้ (๔) ศาสนา นั้นปิดตัวเองและพยายามกลับไปหา “ความจริงแท้”

เมื่อศึกษาถึงปัญหาเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาที่เกิดขึ้นในสังคมไทย พบว่า ในปัจจุบัน พระพุทธศาสนาได้ประสบปัญหาถึงขั้นวิกฤติหลายด้าน ซึ่งสภาที่ปรึกษาเศรษฐกิจและสังคม แห่งชาติ ได้ตั้งคณะทำงานศึกษาสภาพปัญหาที่เกิดขึ้นกับพระพุทธศาสนาและพบปัญหาที่ เกิดขึ้นดังนี้ (๑) ปัญหาการห่างเหินจากศาสนา (๒) ปัญหาคุณภาพของชาวพุทธ (๓) ปัญหาทาง ประพฤติวิปริตผิดพลาดจากพระธรรมวินัย (๔) ปัญหาที่เกิดจากการเปลี่ยนแปลงของสังคมและ วัฒนธรรมไทย (๕) ปัญหาที่เกิดจากนโยบายและการศึกษา (๖) ปัญหาที่เกิดจากวิกฤติทาง จริยธรรม (๗) ปัญหาที่เกิดจากนโยบายของรัฐบาล

ที่กล่าวมาข้างต้นจะเห็นว่า แนวโน้มสถานการณ์และปัญหาที่เกิดขึ้นกับพระพุทธศาสนาในประเทศไทยนั้นมาจากพุทธศาสนิกชนทั้งเพศบรรพชิตและฆราวาสไม่ประพฤติปฏิบัติตามหลักธรรมของพระพุทธศาสนา เป็นพุทธศาสนิกชนแต่เพียงในสำมะโนครัวเท่านั้น ไม่ได้เป็นพุทธศาสนิกชนที่เป็นผู้รู้ ผู้ตื่น และผู้เบิกบาน ซึ่งเมื่อเปรียบเทียบกับสถานการณ์แล้วจะมีลักษณะคล้ายสถานการณ์การเปลี่ยนแปลงศาสนาพุทธเป็นศาสนาฮินดูในประเทศอินเดียเมื่อหนึ่งพันปีที่ผ่านมา

เป็นที่ทราบกันทั่วไปว่าพระพุทธศาสนาเป็นสถาบันรากแก้วของชาติ เป็นศูนย์รวมของศรัทธาประชาชน ทำให้เกิดความเป็นปึกแผ่นมั่นคง พุทธศาสนิกชนต้องขจัดสิ่งที่ทำให้พระพุทธศาสนาเสื่อม ในขณะที่เดียวกันก็ต้องทำนุบำรุงส่งเสริมพระพุทธศาสนาให้คงอยู่ด้วยศรัทธาตลอดไป เพื่อเป็นสารประโยชน์แก่พุทธศาสนิกชนทุกระดับ ดังพระบรมราโชวาทในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช โดยพระราชทานแก่พุทธสมาคมแห่งประเทศไทยตอนหนึ่งว่า “พระพุทธศาสนาบริบูรณ์ด้วยสัจธรรมที่เป็นสาระและเป็นประโยชน์ทุกระดับ แต่จะต้องศึกษาให้มีความรู้ความเข้าใจ และปฏิบัติให้เหมาะสมแก่ภาวะปัจจุบันด้วยศรัทธาและปัญหาที่ถูกต้องจึงจะเกิดประโยชน์ได้”

การจัดการองค์กรสงฆ์เพื่อส่งเสริมความมั่นคงของพระพุทธศาสนาในปัจจุบันนั้น จะเห็นได้ว่า หลักการจัดการองค์กรสงฆ์ตามนโยบาย ๖ ด้าน คือ (๑) ด้านการปกครอง (๒) ด้านการศาสนศึกษา (๓) ด้านการเผยแผ่ (๔) ด้านการศึกษาสงเคราะห์ (๕) ด้านการสาธารณูปการ และ (๖) ด้านการสาธารณสงเคราะห์ หลักการจัดการองค์กรสงฆ์ที่กล่าวมานี้สามารถเชื่อมโยงเข้าหลักการบริหารจัดการแบบ ๕M ที่ได้กล่าวไปแล้วในเบื้องต้น คือ (๑) บุคคล (M๑ : Man), (๒) เงิน (M๒ : Money), (๓) วัสดุอุปกรณ์ (M๓ : materials), (๔) การจัดการ (M๔ : management), และ (๕) คุณธรรม (M๕ : Moral) ซึ่งหลักการที่กล่าวมาข้างต้นเป็นการบริหารจัดการองค์กรสงฆ์ หากจะให้เหมาะสมและมีประสิทธิภาพนั้นขึ้นอยู่กับความสามารถในการบริหารจัดการของบุคลากรภายในองค์กรเป็นสำคัญ เจ้าอาวาส ซึ่งเป็นผู้ปกครองคณะสงฆ์ระดับต้นมีหน้าที่ในการบริหารจัดการวัดในด้านต่าง ๆ เจ้าอาวาส เป็นปัจจัยสำคัญในการนำองค์กรไปสู่เป้าหมายแห่งความสำเร็จ ทั้งนี้ เพราะเจ้าอาวาสเป็นผู้ที่มีบทบาทสำคัญในการตัดสินใจ กำหนดนโยบาย และบริหารบุคลากรในองค์กรให้ทำงานอย่างมี

ประสิทธิภาพ เจ้าอาวาสนั้นมีการจัดการบริหารจัดการองค์กรสงฆ์ตามอำนาจหน้าที่ของคณะสงฆ์ ๖ ด้าน กล่าวคือ ด้านการปกครอง ด้านการเผยแผ่ศาสนาธรรม ด้านการศึกษา ด้านการศึกษาสงเคราะห์ ด้านการสาธารณูปการ และด้านการสาธารณสงเคราะห์ เจ้าอาวาสที่มีความสามารถพิเศษเฉพาะตัวมีภาวะผู้นำ มีกระบวนการและวิธีปฏิบัติงาน สร้างความสัมพันธ์กับชุมชน รวมทั้งมีการพัฒนาตนเองให้สมบูรณ์พร้อมในด้านพระธรรมวินัย จะส่งผลโดยตรงต่อศรัทธาความเชื่อถือของพุทธศาสนิกชน ซึ่งจะช่วยให้การปฏิบัติศาสนกิจทุกอย่างบรรลุตามวัตถุประสงค์โดยง่าย ดังนั้น เจ้าอาวาสจึงต้องมีภารกิจที่ต้องรับผิดชอบต่อการบริหารจัดการองค์กรสงฆ์ในทุก ๆ ด้าน โดยให้พระภิกษุสามเณรในวัดทุกรูปได้ศึกษาและปฏิบัติอย่างเต็มความสามารถ ให้เกิดประสิทธิภาพ เป็นต้น

เอกสารอ้างอิง

- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎก ภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**
กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.
- กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. **คู่มือการบริหารศึกษาคณะสงฆ์**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์
กรมศาสนา, ๒๕๓๘.
- ธงชัย สันติวงษ์. **องค์การและการบริหาร**. พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๓๗.
- ประยุทธ์ เจริญสวัสดิ์. **การบริหารงานบุคคล**. กรุงเทพฯ : กรมพลศึกษากระทรวงศึกษาธิการ,
๒๕๔๐.
- พระเทพปริยัติสุธี (วรวิทย์ คงคปญโญ). **การคณะสงฆ์และการศาสนา**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหา
จุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕.
- พระเทพเวที (ประกอบ ธรรมเสฏฐโธ). **พระราชบัญญัติคณะสงฆ์และกฎหมายเถรสมาคม**.
กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๑.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). **กรณีธรรมกาย**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราช
วิทยาลัย, ๒๕๔๒.
- พระมหาประยุทธิ์ ปยุตโต. **“บทบาทของพระสงฆ์ในสังคมไทยปัจจุบัน”**. ในบันทึกการสัมมนา
เรื่อง พุทธศาสนาในสังคมไทยปัจจุบัน. พระนคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ศิวพร, ๒๕๑๓.
- พระมหาวุฒิชัย วชิรเมธี. **คนสำราญงานสำเร็จ**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ : บริษัทอมรินทร์พริ้น
ติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๐.
- พระเมธีธรรมมาภรณ์ (ประยูร ธรรมจิตโต). **คุณธรรมสำหรับนักบริหาร**. กรุงเทพฯ : มูลนิธิพุทธ
ธรรม, ๒๕๓๙.
- พระราชญาณวิสิฐ (เสริมชัย ชยมงคลโธ). **การบริหารวัด**. พิมพ์ครั้งที่ ๘. นครปฐม : เพชรเกษม
การพิมพ์, ๒๕๔๘.
- สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล. **เอกสารรายงานการศึกษาโครงการพัฒนา
ระบบเงินเดือน ค่าตอบแทน สิ่งจูงใจ และคุณภาพชีวิตข้าราชการ : การศึกษาเพื่อ
พัฒนาเกณฑ์มาตรฐานตัวชี้วัดคุณภาพชีวิตข้าราชการเสนอต่อสำนักงาน ก.พ..
กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๕๓.**

๔๒ วารสารบัณฑิตศึกษาปริทรรศน์ มจร วิทยาเขตแพร่ ปีที่ ๓ ฉบับที่ ๒ (กรกฎาคม-ธันวาคม ๒๕๖๐)

สถาบันเสริมสร้างขีดความสามารถมนุษย์สภาอุตสาหกรรมแห่งประเทศไทย. **มาตรฐานระบบ**

บริหารจัดการคุณภาพชีวิตการทำงาน. สมุทรสาคร : สำนักพิมพ์กูดเนส, ๒๕๕๒.

สำนักงานคณะกรรมการข้าราชการพลเรือน. **คู่มือจัดโครงการ/กิจกรรมเพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิต**

ของข้าราชการ. นนทบุรี : บริษัท พี.เอ. ลีฟวิ่ง จำกัด, ๒๕๕๓.

สุธี สุทธิสมบูรณ์ และสมาน รังสิโยกฤษฎ์. **หลักการบริหารเบื้องต้น.** พิมพ์ครั้งที่ ๑๗. กรุงเทพฯ

: สำนักพิมพ์ ก.พ., ๒๕๔๑.

